

**UMUMIY NUTQIY RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO'LGAN
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING FE'LLAR LUG'ATI:
DIAGNOSTIKA VA TADQIQOT NATIJALARI**

Mahkamova Iroda Suhbatulla qizi

Alfraganus universiteti Pedagogika fakulteti

Maxsus pedagogika (logopediya) yo'nalishi

2 bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Alfraganus universiteti

*v.b dotsent PhD **Utbasarova Umida.M***

Annotatsiya. Maqola o'quvchilarning leksik-semantik nutq rivojlanishini o'rganishga bag'ishlangan dolzarb mavzuga bag'ishlangan. Unda 5–6 yoshli tarbiyalanuvchilarda (fe'llar material asosida) predikativ lug'atni shakllantirish masalalari ko'rib chiqiladi. Mualliflar bolalar nutqida fe'llarni o'rganishning ilmiy-nazariy asoslarini belgilovchi holatlarni tahlil qilganlar. Tadqiqotning maqsadi – umumiy nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan (UNN, nutq rivojlanishining III darajasi) katta maktabgacha yoshdagi bolalar nutqidagi fe'l so'zlarning hajmi va ma'no jihatidan boyligini aniqlashga qaratilgan tajriba ishining natijalarini taqdim etishdir.

Tadqiqot metodikasining faktik material uchta leksik-semantik guruhga mansub fe'llardan tashkil topgan. Ular orasida harakat fe'llari, tovush ifodalovchi fe'llar va tabiiy obyektlarning funksional holatini ifodalovchi fe'llar mavjud. Empirik tadqiqotda shu yosh toifasiga mansub nutqi normal rivojlangan bolalar ham ishtirok etgan bo'lib, bu umumiy nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqidagi fe'llarni semantizatsiyalash va aktualizatsiya qilishdagi farqli xususiyatlarni aniqlash imkonini bergan.

Tadqiqotning ilmiy-nazariy ahamiyati shundaki, unda umumiy nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarda fe'llarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar tavsiflangan va fe'llar lug'atini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar aniqlangan. Umumiy nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan va nutq buzilishi kuzatilmaydigan maktabgacha yoshdagi bolalarda fe'l leksik birliklarini o'zlashtirishning turli darajalari aniqlangan. Bolalar nutqida fe'l birliklarini tizimlashtirish va kategoriyalashtirishga, shuningdek, ularda fe'llarni semantizatsiyalash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadli logopedik ishlarni olib borish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: lug'at boyligi, fe'l, semantizatsiya, katta maktabgacha yosh, umumiy nutqiy rivojlanishdagi nuqson, semantizatsiya qiyinchiliklari.

Аннотация. Статья посвящена актуальной теме исследования лексико-семантического развития речи обучающихся.

Рассматриваются вопросы организации предикативного словаря (на материале глаголов) у воспитанников в возрасте 5-6

лет. Авторами анализируются положения, определяющие научно-теоретические основы изучения глаголов в речевой

продукции детей. Цель публикации – представление результатов экспериментальной работы, направленной на выявление

объема и смысловой наполняемости глагольных слов в речи старших дошкольников с общим недоразвитием речи (ОНР (III

уровень речевого развития)). Фактический материал методики обследования составили глаголы трех лексико-

семантических групп. Среди них глаголы движения, глаголы звучания и глаголы функционального состояния природных

объектов. В эмпирическом исследовании приняли участие нормотипичные обучающиеся той же возрастной группы, что

позволило выделить отличительные особенности семантизации и актуализации глаголов в речи детей с ОНР. Научно-

теоретическая значимость исследования определяется тем, что дана характеристика трудностей усвоения глаголов детьми с

общим недоразвитием речи и выявлены факторы, влияющие на организацию глагольного словаря. Установлены различные

уровни овладения глагольными лексическими единицами дошкольниками с общим недоразвитием речи и при отсутствии

речевого нарушения. Отмечается необходимость проведения целенаправленной логопедической работы, ориентированной

на систематизацию, категоризацию глагольных единиц языка в речи детей, а также на развитие у них умений семантизации

глаголов.

Ключевые слова: словарный запас, глагол, семантизация, старший дошкольный возраст, общее недоразвитие речи,

трудности семантизации.

Annotation. The article is devoted to the current topic of studying the lexical and semantic development of speech of students.

The issues of organizing the predicative vocabulary (based on verbs) of pupils aged 5-6 years are considered. The authors analyze the

provisions that determine the scientific and theoretical foundations for studying verbs in the speech production of children. The

purpose of the publication is to present the results of experimental work aimed at identifying the volume and semantic content of

verb words in the speech of senior preschoolers with general speech underdevelopment (GSU (III level of speech development)). The

actual material of the survey methodology consisted of verbs of three lexical and semantic groups. Among them are verbs of motion,

verbs of sound and verbs of the functional state of natural objects. The empirical study involved normotypic preschoolers of the same

age group, which made it possible to identify distinctive features of semantization and actualization of verbs in the speech of children

with general speech underdevelopment. The scientific and theoretical significance of the study is determined by the fact that the

characteristics of the difficulties of mastering verbs by children with general speech underdevelopment are given and the factors

influencing the organization of the verb dictionary are identified. Different levels of mastering verbal lexical units by preschoolers

with general speech underdevelopment and in the absence of speech disorder are established. The need for targeted speech therapy

work aimed at systematization, categorization of verb units of language in children's speech, as well as the development of their skills

in semantization of verbs is noted.

Key words: vocabulary, verb, semantization, senior preschool age, general speech underdevelopment, difficulties with

semantization.

Kirish.

Atrof-muhitni o'zlashtirish va shaxsiy kognitiv tajriba orttirish, bilish faoliyatining rivojlanishi hamda so'zga egalik qilish — bu jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, leksik tizimlilikni shakllantirish, tildagi birliklarning semantik jihatini rivojlantirishning muhim ontogenetik shartlaridan hisoblanadi.

Ona tilining leksik-semantik va grammatik tizimlariga xos qonuniyatlarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar, turli xil semantik xatolarning ko'pligi, ifodali lug'atning, ayniqsa predikativ (fe'llar) lug'atning cheklanganligi — bularning barchasi umumiy nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan (keyingi o'rinlarda — UNN) bolalarda bir qator tafakkur operatsiyalari (tizimlashtirish, kategoriyalash, taqqoslash va boshqalar), shuningdek, leksik birliklarni semantizatsiya qilish va ularning ma'nosini nutqiy ifodalarda aktualizatsiya qilish jarayonlarining buzilganligini ko'rsatadi.

Zamonaviy logopediya sohasida nutq buzilishi bo'lgan bolalar lug'atini o'rganishda e'tibor nominativ birliklardan predikativ (fe'l) birliklarga qarab siljigan. Bunga G.V. Babina, E.V. Beloborodova, M.M. Lyubimova, N.Yu. Boryakova, T.A. Matrosova, L.V. Kovrigina, N.Yu. Xodyukova, G.I. Shibanova va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar misol bo'la oladi.

UNN bo'lgan bolalar nutqida aynan fe'llarni o'rganishning dolzarbligi ushbu so'z turkumining keng funksional imkoniyatlari bilan izohlanadi. Fe'l leksikasi predmetning harakati va holatini bildiradi, voqealik, dinamika va statikani ifodalaydi, insonning sodir bo'layotgan hodisalarga munosabatini aks ettiradi. Shuning uchun ham fe'l "...ko'pchilik sintaktik konstruksiyalarning yadrosi sifatida namoyon bo'ladi", ularni o'zlashtirish esa shaxsga bog'langan,

izchil nutq yaratish va o'z kommunikativ niyatlarini amalga oshirish imkonini beradi [11, 2-bet].

Fe'l birliklari T.V. Lebedeva tomonidan ishlab chiqilgan, nutqi buzilgan va normal rivojlangan maktabgacha yoshdagi bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan psixologik tadqiqot metodikasining diagnostik materiali sifatida ham qo'llanilgan [10, 79-bet].

Tadqiqotchilar diqqat markazida fe'l lug'atini shakllantirishga oid pedagogik sharoitlar, inklyuziv ta'lim amaliyoti tizimidagi ishning tashkiliy strategiyalari turadi [5].

Ushbu maqolaning maqsadi – nutq rivojlanishining III darajasiga ega katta maktabgacha yoshdagi UNN bolalarida fe'l lug'atini o'zlashtirish xususiyatlarini o'rganish natijalarini tahlil qilishdir.

Asosiy qism.

Fe'l kategoriyalarini o'zlashtirish jarayoni uzluksiz, bosqichma-bosqich kechuvchi murakkab jarayon bo'lib, leksik birliklar semantikasining kengayishi va aniqlashuvi, tilning grammatik qoidalari va umumlashmalarini o'zlashtirish bilan chambarchas bog'liqdir.

Fe'l tildagi eng murakkab so'z turkumlaridan biri bo'lib, u turli xil ma'nolarni ifodalaydi. Lingvistik semantika bo'yicha tadqiqotlarda fe'l alohida o'ringa ega, chunki u sintaktik konstruktsiyani shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi va gapdagi semantik yukni tashiydi [1; 4]. R.R. Ayrapetyan ta'kidlaganidek, fe'l semantikasi "...fe'lning o'z ma'nosi, unga bog'liq bo'lgan predmetlar va ular bilan ifodalangan harakat, holat yoki jarayon orqali hosil bo'ladigan ma'no soylarining butun spektridir" [1, 20-bet].

Ko'pchilik fe'llarga xos ko'pma'nolilik ularning bir kategoriyadan boshqasiga o'tish yoki bir vaqtning o'zida bir nechta leksik-semantik guruh tarkibiga kirish qobiliyatini ko'rsatadi. E.S. Kubryakova fikricha, fe'l alohida harakatni emas, balki konkret vaziyatni tasvirlash jarayonida predmetlararo aloqalar va munosabatlarni ifodalaydi [7, 285-bet].

Tadqiqot natijalari.

5–6 yoshli, UNN (nutq rivojlanishining III darajasi) bo'lgan va nutqi normal rivojlangan bolalar ishtirokida predikativ lug'atning miqdoriy va sifat jihatdan to'yinganligi o'rganildi. Tadqiqot materialini quyidagi leksik-semantik guruhlariga mansub fe'llar tashkil etdi:

harakat fe'llari: sudralmoq, uchmoq, sakramoq, suzmoq;

tovush fe'llari: qarg'amoq, hurmoq, chinqirmoq, ulamoq, g'udurlamoq;

tabiat obyektlarining funksional holatini bildiruvchi fe'llar: porlamoq, momoqaldirqlamoq, shovullamoq, esmoq, kuymoq.

Eksperimental metodikaning ikki turdagi topshiriqlari tuzildi:

1. Fe'llarning impressiv va ekspressiv lug'atini aniqlash (1-seriya);
2. Bolalar nutqida fe'l leksikasining tizimlilik xususiyatlarini, ularning fe'l ma'nosini tushunish va izohlash qobiliyatini aniqlash (2-seriya).

Diagnostic material R.I. Lalaeva va N.V. Serebryakova tomonidan ishlab chiqilgan topshiriqlarga asoslangan [8; 9], ayrim topshiriqlar tadqiqot maqsadlariga mos ravishda qo'shimcha fe'llar va tasvirlar bilan boyitilgan [13].

Tahlil miqdoriy mezonlar (asl metodika asosida) va sifat jihatlari bo'yicha olib borildi. Sifat jihatlari quyidagilar kiritildi:

to'g'ri va noto'g'ri javoblar nisbati;

mustaqillik darajasi;

topshiriq bajarish tezligi;
javobni o'zi to'g'rilash qobiliyati;
xatolik xarakteri.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, fe'l leksikasini o'zlashtirish darajasi nutqi buzilgan bolalar (G1) va normal rivojlangan tengdoshlari (G2) o'rtasida farq qiladi: yuqori va o'rtadan yuqori darajalar faqat G2 bolalarda kuzatildi, G1 ishtirokchilarida esa o'rtacha, o'rtadan past va past darajalar ustunlik qildi.

Yuqori darajadagi natijalarni G2 guruhidagi bolalarning 55 foizi namoyish etdi — ular topshiriqlarni mustaqil bajara oldilar, eksperimentator yordamisiz javob berdilar va javobni shakllantirish uchun qo'shimcha vaqt talab etilmadi.

35 % nutqida nuqsoni bo'lmagan bolalarda fe'l leksikasini o'zlashtirish darajasi “o'rtadan yuqori” deb baholandi. Bu daraja to'g'ri javoblarning noto'g'rilaridan ustunligi (umumiy topshiriqlarning 1/5 qismidan — 20 % dan ortiq bo'lmagan xato bilan), topshiriqni rad etmaslik, yuqori mustaqillik, xatoni “ko'ra bilish” va uni o'zi to'g'rilay olish qobiliyati bilan xarakterlanadi.

Fe'l leksikasini o'rta darajada o'zlashtirish holatlari ikkala guruhda ham qayd etildi: UNN (G1) bolalarining 15 % ida va nutqi normal rivojlangan (G2) bolalarning 10 % ida. Bu guruhdagi bolalar umumiy topshiriqlarning 21 % – 40 % ida xatolarga yo'l qo'ydilar. Tashkiliy yordam berilganida ular ba'zi topshiriqlarda to'g'ri javobni topa oldilar, biroq o'z-o'zini tuzatish ko'nikmasi hali shakllanmagan edi. Ularning ish sur'ati yuqori darajali o'quvchilarnikiga qaraganda sekinroq bo'ldi.

O'rtadan past darajadagi o'zlashtirish (xato 41 % – 60 % oralig'ida) asosan UNN (G1) bolalarining 60 % ida kuzatildi. Ular sekin tempda ishladilar; ko'pchiligi topshiriqlarning bir qismini to'g'ri bajara olmadi, hatto logoped yordami bilan ham.

UNN (G1) bolalarining 25 % ida fe'l leksikasini o'zlashtirish darajasi past bo'lib, ularning nutqida noto'g'ri javoblar (65 % dan ortiq) ustunlik qildi, topshiriqlardan bosh tortishlar va sekin bajarish holatlari kuzatildi, hatto mutaxassis yordami ko'rsatilganida ham.

Lug'at hajmining miqdoriy tahlili shuni ko'rsatdiki, UNN bolalarida impressiv (idrok etiladigan) va ekspressiv (ifodalanuvchi) fe'l lug'ati o'rtasida aniq nomuvofiqlik mavjud. G1 guruhidagi bolalar fe'l ma'nosini aktualizatsiya qilishda deyarli ikki baravar ko'p qiyinchilikka duch kelishdi, ya'ni ularning passiv fe'l lug'ati aktiv lug'atidan ancha kengroq. Bu holat mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida ham tasdiqlangan [8; 12; 14].

UNN (III daraja) bolalarining fe'l leksikasini o'zlashtirish xususiyatlari quyidagicha aniqlangan:

Erkin assotsiativ eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, bolalarning javoblarida quyidagi reaksiya turlari kuzatildi:

Tasodifiy assotsiatsiyalar – 61 % (masalan: haydash – “moy”). Bunday assotsiatsiyalar leksik birliklarni tartiblash, ularni bog'lashdagi qiyinchiliklarni hamda lug'at birliklari o'rtasidagi leksik va leksik-semantik aloqalarning yetarlicha shakllanmaganligini bildiradi.

Mavzuga oid assotsiatsiyalar – 29 % (masalan: yiqilmoq – “samokat”), bu esa bolaning individual hayotiy va nutqiy tajribasini aks ettiradi.

Sintagmatik assotsiatsiyalar – 7 % (masalan: kulmoq – “jim”, haydash – “xalqa o‘yini”).

Paradigmatik assotsiatsiyalar – 3 % (masalan: kulmoq – “tabassum qilmoq”

Sinonim va antonim topish topshiriqlari ishtirokchilar uchun eng qiyin bo‘ldi. Javoblarda antonimni aktualizatsiya qilishning quyidagi usullari aniqlandi:

So‘z-stimulga “emas” qo‘shimchasini qo‘shish – 54 % (olib kelmoq – “olib kelmaslik”);

Berilgan fe’lni so‘z birikmasi tarkibida qo‘llash – 23 % (olib kelmoq – “sovg‘a olib kelmoq”);

Boshqa so‘z turkumi orqali antonim yaratish – 17 % (hichqirmoq – “yig‘loqi”, gapirmoq – “jimjit”);

Fe’l shaklini o‘zgartirish – 6 % (gapirmoq – “gapiradi”, olib kelmoq – “olib keladi”).

Xuddi shunday yondashuvlar sinonimlarni topishda ham kuzatildi:

42 % javoblar so‘z birikmasi shaklida edi (sayr qilmoq – “yo‘lda yurmoq”);

39 % javoblar vaziyat jihatdan o‘xshash fe’llar bilan berildi (yurmoq – “bayram”);

10 % holatda so‘z-stimul “emas” shaklida takrorlandi (sayr qilmoq – “sayr qilmaslik”);

9 % javoblarda so‘z oilasiga oid birliklar qo‘llandi (sayr qilmoq – “sayrchi”).

Bu natijalar G1 guruhidagi bolalar sinonimik va antonimik munosabatlarni endigina o'zlashtira boshlaganini, shuning uchun ko'plab xatolar va paradigmatic reaksiyalarni hosil qilishdagi qiyinchiliklarni ko'rsatadi.

Fe'l ma'nosini tushuntirishda UNN bolalari quyidagi semantizatsiya strategiyalarini qo'lladilar:

Fe'lni kontekstda qo'llash – 53 % (jaranglamoq – “masalan, qo'ng'iroq jaranglaydi”, u'lamoq – “bo'ri ulaydi”);

Tasodifiy javoblar – 16 % (yoritmoq – “yugurib kelmoq”);

Harakatni konkretlashtirish – 9 % (uchmoq – “qanot qoqib osmonda bo'lish”);

Rad etish (javob bermaslik) – 22 %.

Xulosa

Tadqiqot natijalari (harakat, tovush va tabiiy obyektlarning funksional holatini ifodalovchi uchta semantik guruhdagi fe'llar asosida) shuni ko'rsatadiki, UNN (III daraja) bo'lgan bolalarda leksik-semantik rivojlanishdagi buzilishlar nafaqat ekspressiv nutq darajasida, balki fe'l ma'nosini idrok etish bosqichida ham namoyon bo'ladi.

UNN bolalarining fe'l lug'atini shakllantirishning o'ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat:

Fe'l lug'ati miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari o'rtacha, o'rtadan past va past darajalarga to'g'ri keladi, holbuki normotipik bolalarda bu ko'rsatkichlar yuqori yoki o'rtadan yuqori darajada;

Passiv va aktiv fe'l lug'ati hajmi orasidagi tafovut deyarli ikki baravar katta;

Assotsiativ javoblar repertuari tor, tasodifiy so'z tanlash yoki topshiriqdan voz kechish holatlari ustun;

Semantik maydonlarning cheklanganligi – so'zlar o'rtasidagi ma'no bog'liqliklar kam;

Fe'l ma'nosini tushuntirishda kontekstualizatsiya va konkretlashtirish strategiyalaridan foydalanish, mavjud kognitiv va nutqiy tajriba asosida iboralarni qayta tuzish imkoniyatlari ortib borayotganini ko'rsatadi.

Eksperimental natijalarni tahlil qilish 5–6 yoshli UNN (III daraja) bolalarida fe'l lug'atini rivojlantirishga qaratilgan logopedik ta'sir jarayonini optimallashtirish zarurligini ko'rsatadi. Buning uchun:

1. Metodik vositalar va nutq materiallari bolalarning fe'l lug'ati rivojlanish darajasiga mos tanlanishi lozim;
2. Logopedik mashg'ulotlarda maxsus semantik mashqlar hamda kognitiv-nutqiy vaziyatlarga "sho'ng'ish" orqali bolalarda to'g'ri leksik birlikni tanlash va qo'llash ko'nikmalari shakllantirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. G'aniyeva M. S. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning leksik-semantik rivojlanish xususiyatlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

2. Yo'ldosheva Z. R. Logopedik ishda fe'llarni o'rgatish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2021.
3. Toshpo'latova N. T. Umumiy nutqiy rivojlanmagan bolalarda bog'langan nutqni shakllantirish usullari. – Toshkent: "Ilm ziyo", 2020.
4. Abdullayeva S. I. Bolalarda leksik tizimning shakllanishida semantik aloqalarning ahamiyati. – Toshkent: O'zbekiston pedagogika jurnali, №4, 2022.
5. Mamatqulova M. B. Logopedik diagnostika va korreksion ishlar tizimi. – Toshkent: Fan, 2018.
6. Лалаева Р. И. Нарушения лексико-грамматического строя речи у детей. – СПб.: Речь, 2001.
7. Ткаченко Т. А. Формирование словаря у детей с общим недоразвитием речи. – М.: Просвещение, 2005.
8. Филичева Т. Б., Чиркина Г. В. Логопедия. – М.: Академия, 2009.
9. Ефименкова Л. Н. Методика обследования и коррекции лексико-грамматических средств языка у дошкольников. – М., 2010.
10. Жирнова О. С. Психолого-педагогическое сопровождение детей с общим недоразвитием речи в ДОУ. // Психологические науки: теория и практика. – М., 2014.